

І. Дерейко (Київ)

МІСЦЕВІ ДОПОМІЖНІ СТРУКТУРИ ТА ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: 1941–1944

Система поліцейного управління в райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ) була спрощеною порівняно з Райхом структурою, що складалась із німецьких поліцейних підрозділів, зведених у СД та поліцію порядку, і повністю підпорядковану керівництву СС. Її вродженою вадою була нестача кадрів уже на першому етапі становлення окупаційної влади. Тож попри всі ідеологічні настанови керівництва Німеччини та СС вона була приречена здійснювати каральну діяльність проти «расово ворожого» населення окупованої країни, та одночасно намагатися залучити його представників для відповідного проведення цієї діяльності. Тому процес створення структур та формувань СД з місцевих жителів РК «Україна» є чи не найбільш суперечливим епізодом всієї нацистської окупаційної політики.

На першому етапі окупації забезпечити “порядок” на окупованій території покликана була діяльність айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні групи), які, за домовленістю з армією, повинні були очистити міста та села від “небезпечних елементів, та придушити партизанський рух у зародку”. Зазначені групи формувались в травні 1941 р. в основному з офіцерів СС різних управлінь. За встановленою Гімmlером пропорцією, 1000 членів айнзатцгрупи повинні були включати 30–35 офіцерів СД, 40–50 працівників кримінальної поліції (кріпо), 130 працівників орпо, 100 гестапівців, і 350 солдатів частин “Мертва голова” або військ СС. Решту складали 150 шоферів і механіків, по кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10–15 осіб «жіночого персоналу», а також до 80 чол. місцевої допоміжної поліції. Айнзатцгрупи поділялись на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди¹.

На території України діяли дві з чотирьох груп – С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 чоловік. Основним видом їх діяльності стала не боротьба з партизанами, а винищення мирного населення, передусім єврейського. Їхнє політичне значення виявилось прямо протилежним до задуманого – замість пацифікації регіону вони викликали у населення побоювання за своє власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації, що тільки загострювало наявні суперечності.

У складі Айнзатцгруп служили і невеликі групи добровольців з громадян СРСР. Тільки набирались вони переважно не з місцевого населення, а з вій-

ськовополонених, і не мали стосунку до української поліції РКУ². У випадку задіяння місцевих частин до масових розстрілів, їм відводилась роль зовнішнього очеплення, а саме знищення людей проводили безпосередньо есесівці.

Особовий склад Айнзатцгруп став основою для створення спецслужби РКУ під назвою “поліція безпеки та СД” (Sicherheitspolizei und SD). До неї увійшли представники поліції безпеки – зіпо (об’єднана структура гестапо та кріпо), та контррозвідники з 3 управління СД. На обидва райхскомісаріати офіцерів СД було тільки кілька сотень, тому їхня діяльність напряду залежала від співпраці з іншими інституціями. Так, у генеральній окрузі Житомир, з населенням 2,9 млн. чол., було тільки шість постів СД (Житомир, Вінниця, Овруч, Мозир, Бердичів, Гайсин)³. У генеральній окрузі Київ їх було п’ять (Київ, Полтава, Біла Церква, Умань, Іванків)⁴. Кількість функціонерів на кожній дільниці зазвичай обмежувалась двома-трьома десятками чоловік, половину з яких складав обслуговуючий персонал. У разі необхідності проведення слідчих чи каральних операцій у віддалених районах, туди просто надсилався офіцер СД, який послуговувався для проведення необхідної діяльності персоналом суміжних органів.

Керівництво поліції РКУ здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер (HSSPF, тобто Hoherer SS und Polizei Führer Russland-Sud; з жовтня 1943 р. став іменуватись HSSPF für Ukraine). З червня по грудень 1941 р. ним був СС-обергрупенфюрер Фрідріх Еккельн⁵, а з грудня 1941 і до березня 1944 рр. – СС-обергрупенфюрер Ганс Прюцман⁶. При ньому були два заступники – по СД, він же командувач Зіпо і СД (Him. Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD für die Ukraine, скор. BdS) групенфюрер СС доктор Макс Томас⁷, та по поліції порядку (скор. орпо)⁸.

У кожній з генеральних округ всією поліцією керував підлеглий Прюцману ССПФ (SS und Polizei Führer, SSPF), першим заступником якого був окружний керівник поліції безпеки. Нижче керівники осередків СД, без середньої ланки, яка внаслідок нечисленності поліцаїв була непотрібна. Центральний штаб СД, на відміну від інших установ РКУ, розміщувався не в Рівному, а в Києві.

Увесь же цивільний окупаційний апарат РКУ, включно з поліцією, складав на вершині свого розвитку в січні 1943 р. всього 25 тис. функціонерів, чого було явно недостатньо для контролю над сімнадцятимільйонним населенням Райхскомісаріату. Так, наприклад, весь німецький окупаційний апарат такого важливого для гітлерівців міста, як Вінниця нараховував всього 149 чол., з яких 5 були працівниками адміністрації, решта представляли різні каральні органи. А саме: 19 працівників СД, 43 члени підрозділу охоронної поліції (шупо), 18 фельджандармів та 64 представники цивільної жандармерії⁹.

На початку 1942 р. структура окружних управлінь СД стабілізувалась у вигляді п’яти відділів: 1 – кадровий (підготовка і комплектування), 2 – матеріального

забезпечення (господарська і фінансова діяльність), 3 – служба безпеки (спостереження аналітика, контррозвідка), 4 – таємна державна поліція (боротьба з противниками режиму і підпіллям, робота з агентурою), 5 – кримінальна поліція (слідчі заходи). Оскільки чисельність окружних апаратів зіпo і СД була мізерною (25-35 осіб), то відділи не були ізольованими структурами з власними завданнями (як відповідні структури РСГА)¹⁰ а складали єдиний апарат¹¹. Тобто, наприклад, слідчий реферат (підвідділ) 5-го відділу був єдиним на все управління, й вів розслідування справ по всіх напрямках роботи – як кримінальних, так і політичних¹². В останньому випадку його слідчі діяли в підпорядкуванні рефератів 4 відділу. Існувала також спільна картотека, офіційно підпорядкована 4 відділу (реферат 4С1).

Нумерація рефератів, теоретично розроблена за принциповою схемою РСГА, в дійсності багато в чому була імпровізованою. Наприклад, в 4 відділі, поряд із аналогічними гестапо в Райху рефератами 4В4 (переслідування євреїв) і 4Н (агентурна діяльність), існували реферати, потреба у котрих була викликана місцевими умовами: 4/2 (боротьба з партизанами), 4/4 (боротьба з радянською агентурою), 4/5 (безпосереднє знищення євреїв і контроль за місцевою поліцією)¹³. Окружні управління мали власні тюрми, а Київське та Миколаївське СД утримували ще й власні табори (Сирецький в Києві, та на території радгоспу «Водокачка» у Миколаївській області). Центральне управління СД утримувало також невеликий табір в столичному районі Мишоловка для обслуговування гаражу і підсобного господарства (теплиць) поліції безпеки.¹⁴

З весни 1942 р. окружні управління поліції безпеки почали створювати зовнішні відділення у підвідомчих регіонах (3–6 на округу, 15–20 осіб кожне). Для заміщення вибуваючих кадрів до структур СД почали набирати місцевих фольксдойче. Вони служили в званні «допоміжних поліціантів» (Hilfspolizisten), отримували стандартну сіру повсякденну уніформу СС, і німецькі знаки розрізнення¹⁵.

На початку 1943 р. нестача кадрів поліції безпеки та зростання опору окупаційному режиму в Україні спонукали керівництво СД до безпрецедентного кроку – всупереч расистській логіці нацизму на оперативну роботу до спецслужби СС почали набирати місцевих жителів. У складі 5 відділу зіпo і СД було створено реферат 5-D, (неофіційна назва – «Українська кримінальна поліція»), компетенцією якої стала боротьба з кримінальними злочинами місцевих жителів (справами німців займався виключно основний відділ кріпо). Українські «криміналісти» не отримували есесівських чи військових звань – їм надавались лише функціональні посадові чини (агент, старший агент, кур'єр тощо), зарплатня була не набагато вищою за платню шуцманів поліції порядку, проте проблеми з добровольцями не виникло – реферат 5-D миттєво став найчисельнішою структурою СД РКУ (наприклад на серпень 1943 р. в Києві його чисельність складала до 203 осіб – вчетверо більше, ніж було німців в усьому окружному управлінні СД). На хвилі цього нововведення в березні 1943 р. навіть 4 політичне управління

зіпо-СД почало створювати свій український реферат, проте його розвиток був перекреслений поразками на фронтах – у вересні 1943 р. українські структури кримінального та політичного відділів поліції безпеки були евакуйовані до Німеччини, де з них сформували контррозвідальну структуру для роботи в середовищі української та російської еміграції – т.зв. групу «Комет» поліції безпеки Райху¹⁶.

У 1942 р. служби зіпо і СД РКУ постали перед проблемою необхідності створення своїх власних військових формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони своїх концтаборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в орпо. Але вже навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини шума (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським батальйоном СД став створений в березні 1942 р. в Києві 23-й шуцбатальйон поліції безпеки. Він суттєво відрізнявся від інших частин шума, що визначала вже сама належність до СД. Набирався він з того ж контингенту, що й інші батальйони, тобто з мобілізованих на роботи юнаків 1-ї категорії (придатних до військової служби), але передусім із немісцевих. Переважно відбирались жителі Полтавської області, яких вивозили до Німеччини через Київ, тому він став відомий, як Полтавський батальйон.

При вступі на службу «добровольці» здавали автобіографії та проходили анкетування, в якому вказували особисті дані, інформацію про склад сім'ї в тому числі наявність родичів єврейського походження, спеціальну освіту, досвід військової служби, причетність до НКВД, перебування під слідством. У кінці анкети добровольці давали підписку наступного змісту: «Цим я підтверджую, що дані мною покази відповідають правді. Крім того я зобов'язуюся все, що мені відомо в зв'язку з діяльністю при Німецькій Поліції (СД), хоронити в суворому мовчанні. Це ж саме я зобов'язуюсь коли вийду з службових умов при Німецькій Поліції (СД). Мені вказано й я це розумію, що за фальшиві покази й порушення мовчання я маю одержати саму сувору кару й що за зрадництво карою з'являється страта»¹⁷.

Чисельність частини була вищою за її подібні, і становила 700 чол., але була сформована у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 чол.). У кожній роті було виділено “ударне відділення”, а до того ж існував “зондерцуг” (спеціальний взвод) із фольксдойчів, батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями), і складалось з СС-івців. Підпорядковувалась вона безпосередньо керівництву зіпо і СД на Короленка, 33. Шефом батальйону був СС-гауптштурмфюрер Віллібальд Регітчніг, колишній викладач військової справи і спортивної підготовки школи зіпо і СД в Бернау (Німеччина). Зарплатня тут була аналогічна іншим шума – 24 марки для рядового, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок шума індивідуальної служби – вочевидь, щоб

не виділялись з маси цивільної поліції¹⁸. На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і станкові кулемети, легка артилерія і міномети.

Розміщувався батальйон по вулиці Мельникова 48, тут же знаходилася і школа СД. Як свідчать радянські джерела, “В школі викладались загальновійськові предмети, вивчались всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки, як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної Армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку”¹⁹. (Зазначимо, що диверсійна підготовка шуцманам батальйону в подальшому так і не знадобилась). Окрім військової підготовки, батальйон займався охороною концтаборів на Сирці і на Мишоловці, конвоюванням в’язнів в Німеччину, караульною службою, в тому числі і на Короленка 33, проводив облави разом з німецькою поліцією. Іноді виконував зовсім специфічні завдання – наприклад, охорона барж із хлібом, що пливли по Десні. З весни 1943 р. роти 23 батальйону беруть активну участь у боротьбі з партизанським рухом, що саме набирав силу на Київщині. У вересні 1943 р. шуцмани евакуювали на Захід “свої” концтабори, а в жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі²⁰.

Аналогічний батальйон спробували створити працівники Харківського СД. Для цього знову ж таки залучались не місцеві жителі, а передусім військовополонені. Батальйон було сформовано в серпні 1942 р., він нараховував 206–210 чол. у складі двох рот. Перша рота, насичена автоматичною зброєю, була оперативною, а друга, озброєна гвинтівками – караульною. Шуцмани займалися охороною об’єктів СД, та іноді виїжджали на пошук партизанів чи диверсантів. Але самостійною військовою частиною цей батальйон так і не став: при наближенні радянських військ взимку 1942 р., більшість його вояків розбіглась, а частина була розформована²¹.

Рік потому в Дніпропетровську почалось формування ще одного шуцбатальйону СД, який восени 1943 р. перекинуто до Миколаєва для проходження військової підготовки. Крім тактики, топографії і вивчення матеріальної частини озброєнь, добровольцям викладали методи ведення розвідки в тилу противника, способи перетину фронту, здійснення диверсій²². Однак жодної інформації про бойове застосування вказаної частини, ані бодай про присвоєння їй номера досі виявити не вдалось, тож імовірно цей батальйон, як і його аналог в Харкові, був невдовзі розформований.

Разом з цим в грудні 1943–січні 1944 рр. керівництво Луцького окружного управління зіпо і СД у порозумінні з місцевим проводом ОУН(М) створило новий 31 батальйон СД, відомий також під назвою Український легіон самооборони, або Волинський легіон. Творцем частини стали полковник армії УНР Володимир Герасименко, та працівник Луцького СД штурмбанфюрер СС Зігфрід Асмус, він же став шеф-командиром батальйону. Основою для цього формування стали мельниківські партизанські загони з Крем’янецьчини, що відмовилися під-

порядкуватись командуванню УПА. Батальйон нараховував близько 500 чол. у 4 ротах (сотнях), був досить добре озброєний та вишколений. За уніформу воякам УЛС, як і 23 батальйону СД, правили чорні мундири шума індивідуальної служби²³.

Легіон тільки близько місяця перебував на залишках території РКУ під Луцьком, де взяв участь у кількох боях з радянськими та польськими партизанами, після чого був переведений спочатку на Холмщину, а потім – в центральну Польщу. Там легіонери були активно задіяні в боях з Армією Крайовою, зокрема в придушенні Варшавського повстання (протидіяли спробам переправи у місто військ прорадянського Війська польського в районі Повісля Черняковського, згодом взяли участь в розгромі бойової групи АК „Кампінос”). Влітку 1944 р. батальйон був перепідпорядкований Головному управлінню військ СС (до цього контролювався РСГА), після чого виведений у Словенію і влитий до 14-ї дивізії військ СС „Галичина”²⁴.

Єдиним українським підрозділом поліції безпеки РКУ, який проіснував у незмінному вигляді, без переформування до кінця війни, не був знищений в боях і не розвалився через дезертирство, став 23 батальйон СД з Києва. Свій бойовий шлях ця частина закінчила вже у складі військ СС, приданою залишкам 3-ї танкової дивізії СС “Мертва Голова” в Австрії, де вона вела бої з Червоною Армією до 8 травня 1945 р. Коли стало відомо про капітуляцію уряду Карла Деніца, незмінний командир батальйону гауптштурмфюрер СС Віллібальд Регітшніг розпустив шуцманів, порекомендувавши їм переодягнутись в цивільне, і змішатись з оstarбайтерами²⁵.

Назагал, створені СД допоміжні структури і військові частини в РКУ були краще підготовлені і забезпечені, ніж їх аналоги в підпорядкуванні орпо чи армії. Проте, життєздатність таких формувань була виключно реалізацією волі до особистого виживання їх учасників, оскільки жодної національної чи будь-якої іншої ідеї чи перспективи III Райх їм не надавав.

¹ *Энциклопедия Третьего Рейха.* – М., 1996. – С. 20.

² *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).* – Ф. 2, оп. 108. – № по оп. 8, спр. 40. – С. 161.

³ *Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44.* – N.Y, 2000. – P. 62.

⁴ *Чуев С.Г. Спецслужбы III Рейха.* – В II-х кн. – СПб., 2003. – Кн. II. – С. 68.

⁵ *Friedrich Jeckeln* (1895–1946), СС-обергруппенфюрер (1936), генерал поліції (1941), генерал Військ СС (1944), депутат Райхстагу (1932). Учасник 1 св. в., Залізний хрест 2 класу. Член фрайкору. З 1929 у НСДАП (№ 163348), з 1930 в СС (№ 4367). 1933–1940 – начальник СС-районів «Норд-ост» і «Центр», в 1938–1940 ХССПФ Центр. Німеччини, в травні-червні 1940 – на фронті, к-р батальйону дивізії СС «Мертва голова», з липня 1940

по травень 1941–ХССПФ 3х Німеччини. Червень-листопад 1941 – ХССПФ «Росія-Південь», потім ХССПФ «Остлянд і Росія-Північ» (до березня 1945). Паралельно очолював ряд частин і з'єднань поліції і військ СС у боях з партизанами та на фронті. Залізний хрест 1 класу, Германський хрест в золоті, Лицарський хрест. Засуджений до смертної кари ВТ ПрибВО, повішений.

⁶ *Hans-Adolf Prutzmann* (1901–1945), СС-обергрупенфюрер і генерал поліції (з 1941) та військ СС (з 1944), депутат Райхстагу (з 1932). Доброволець Верхньосілезького фрайкору в 1918–1934. У НСДАП з 1929 (№ 142290), в СС з 1930 (№ 3002). Керівник СС Пн-3х Німеччини (1934–1937), ХССПФ Пн-3х Німеччини (1937–1941). Червень-жовтень 1941 – ХССПФ «Остлянд і Росія-Північ», з жовтня 1941 (офіційно – з 11 грудня) – ХССПФ «Росія-Південь», з жовтня 1943 по вересень 1944 – ХССПФ «Україна». Зимою-весною 1944 – ком. дивізійної бойової групи «Прюцман» в боях з партизанами та на фронті. З листопада 1944 – інспектор (начштабу) партизанських загонів «Вервольф». Залізний хрест обох класів, Германський хрест в золоті. Полонений, вчинив самогубство.

⁷ *Max Thomas* (1891–1945), доктор медицини (психіатрія), СС-групенфюрер і генерал-лейтенант поліції (з 1942). Учасник 1 св. в., артилерист, Залізний хрест обох класів. До НСДАП та СС вступив у 1933 (партквиток № 1848453, СС № 141341). Командувач зіпо і СД Бельгії і Пн Франції (1940-1941), керівник ЕГ С (жовтень 1941 – квітень 1943), одночасно командувач зіпо і СД в РКУ. Кілька разів важко поранений, у 1943 переведений в запас, після війни переховувався. Заарештований, вчинив самогубство.

⁸ *Чуев С.Г.* Назв. праця. – С. 59–61.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16, спр. 40. – Т. 2, арк. 17–18.

¹⁰ РСГА (нім.: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) – Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та контрозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо і кріпо), з 1944 р. – військове управління (колишній Абвер).

¹¹ *Чуев С.Г.* Назв. праця. – С. 9–17, 59–61.

¹² ГДА СБУ. – Ф. 5, спр. 39664, арк. 70.

¹³ *Чуев С.Г.* Назв. праця. – С. 67–69; ГДА СБУ. – Ф. 5, спр. 39664, арк. 70.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5, спр. 46772, арк. 11; *Чуев С.Г.* Указ. соч. – С. 67–72.

¹⁵ Там само. – Спр. 39664, арк. 32, 55, 129.

¹⁶ Там само. – Спр. 62164, арк. 18, 94, 147–148, 252–309.

¹⁷ Там само. – Спр. 57649. – Т. 2, арк. 62, 63. Цитується текст підписки Харківського батальйону СД, правопис оригіналу збережено.

¹⁸ У 1939 році чорна повсякденна форма Загальних СС (Allgemeine SS) була замінена на сіру, а старі мундири потрапили на склади. У 1941–1942 рр. вони були передані шума, модифікація ж полягала в тому, що на найбільш потерті елементи кітелів і шинелей – обшлагі, коміри, кишені – були нашиті відвороти з кольорового сукна: синього, брунатного, жовтого, рідше – інших кольорів.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5, спр. 1737, арк. 171.

²⁰ Там само. – Спр. 19288, арк. 11–50.

²¹ Там само. – Спр. 57649. – Т. 2, арк. 19–21, 58–60.

²² Чуев С.Г. Назв. праця. – С. 71.

²³ ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 74945 ФП, арк. 13, 266, 270, 356; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 262–268.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 74945 ФП, арк. 60–62; *Семенов К.* Войска СС: Солдаты как все. – М., 2004. – С. 282; Чуев С.Г. Назв. праця. – С. 126, 127.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5, спр. 19288, арк. 11–50. 53, 71, 72, 77